

det utan motstånd; i motsats till Estrup 1878 och Lütken eller Christensen 1907 torde man också ha menat att Danmark ej heller skulle gå in i kriget på tysk sida, även om andra stater kränkte landets neutralitet eller skred till ockupation.

I det första världskriget lyckades Danmark likväl att stå utanför, dels för att de krigförande inte hade tillräckligt intresse av att bryta neutraliteten, dels därför att »det danska försvaret var tillräckligt för att ge Tyskland tro på att Danmark skulle försvara sin neutralitet«. Under 1920- och 1930-talen fick försvaret förfalla, Danmark blev ett militärt vakuum och »den fredliga ockupationen« den 9. april 1940 blev en slutpunkt på »den i militärt hänseende svagt underbyggda alliansfria utrikespolitiken«. Men den 9. april blev också en vändpunkt. »Denna dags bittra erfarenheter bildar utgångspunkten för en ny utrikes- och försvarspolitik.«

Herbert Tingsten.

Den danske Kirkes Historie. Under redaktion af Hal Koch og Bjørn Kornerup †). VII: P. G. Lindhardt: *Tiden 1849-1901.* (Gyldendal, 1958). 376 s.

Det sidst utkomne bind (VII) af den store danske kirkehistorie fortsætter kronologisk den skildring af det nittende århundredes første halvdel, som professor Hal Koch gav i VI. bind – 1954 (anmeldt i *Jyske Samlinger* III, s. 199 ff.) På knap 400 sider har professor, dr. theol. P. G. Lindhardt gjort rede for tiden 1849-1901. Han siger selv i forordet, at stofmængden og pladsbegrænsningen har tvunget ham til at skrive bogen i »en slags telegramstil«, som han formoder vil irritere læserne; det er muligt, at professor Lindhardts fremstilling vil irritere en del af hans læsere, men i så

fald skyldes det næppe hans stil og tempo – det irriterer sjældent, at man kommer rask afsted – men snarere hans stofbehandling.

Men irritation er sikkert ikke læsernes fremherskende fornemmelse ved læsningen af dette bind. Dertil er det altfor fængslende, rigt som det er, på nye iagttagelser og nye problemstillinger. De ledende synspunkter er velkendte fra den række værker, der danner baggrunden for professor Lindhardts sammenfattende fremstilling; i løbet af mindre end et tiår har den myreflittige forsker gennemtrawlet perioden, og selvom han har støttet sig til gensidigt inspirerende laboratorieøvelser med de studerende, er det dog hans selvstændige opfattelse, der som en rød snor går gennem alt tovværket. Skarpest er hans synspunkt kommet til udtryk i den lille inciterende bog »Vækkelser og kirkelige Retninger i Danmark« fra 1951 og i »Kirken igår og idag« fra 1955; sidstnævnte bog kan i kronologisk henseende betragtes som en fortsættelse af fremstillingen i det bind af den store kirkehistorie, som her anmeldes. Der lødigste og dybestgående redegørelse for sider af den kirkelige udvikling har Lindhardt givet i biografien af Morten Pontoppidan, I-II (1951-54). Synspunkterne er i disse og professor Lindhardts øvrige bøger om denne periode karakteriseret ved, at han betragter kirkehistorien i snæver sammenhæng med samfundets øvrige udvikling, socialt, økonomisk, politisk og kulturelt. »Stort set gælder det dog, at religiøs holdning og de deraf flydende kirkelige konsekvenser bunder i og farves af den sociale transformering som politik og økonomi efter 1849 førte samfundet ind i« (s. 14). I vurderingen af de enkelte menneskers og retningers indsats holder han sig ikke blot til den polerede overflade, men prøver ved hjælp af efterladte breve at trænge ind til deres inderste motiver.

Indholdet er delt i to hovedafsnit med skel ved 1872. Det første afsnit er efter en indledning om den politiske baggrund opdelt i kapitler om »sekternes stormløb«, Kierkegaard-krisen, den kirkepolitiske kamp 1855–61, Indre Missions fremtrængen og Grundtvigianismens glanstid. Det afsluttes med en redegørelse for kultursyntesens opløsning med Rasmus Nielsen og Georg Brandes. Andet afsnit begynder med »det moderne gennembrud«, følger Grundtvigianismens og Indre Missions fortsatte udvikling og slutter med Københavns Kirkefond og Kirkeligt Centrums dannelse; en bredere status over stillingen ved århundredskiftet savnes, men nogle slutningsbemærkninger fastslår, at personlighedsreligiøsitet og erfarings-teologien sejrede inden for alle kirkelige lejre, og at der ikke sattes noget dybt skel mellem kristendom og borgerlig moral, sådan som Kierkegaard havde forkyndt det ved periodens begyndelse. Modsætningerne mellem de kirkelige retninger var stærkere betinget af sociale og politiske forhold end af teologiske. Retningernes udvikling og indbyrdes forhold er fortræffeligt klarlagt; skellet mellem højre-grundtvigianere og venstre-grundtvigianere, mellem Københavns Indre Mission og Vilhelm Becks aggressive landsmission. Man savner derimod en oversigt over de enkelte egnes stilling, den kulturgeografiske sammenhæng.

Lindhardts »telegramstil« har den store fordel, at den medfører knappe og tit rammende karakteristiker som f. eks. at »Spire, væxt, slægt, historie, udvikling, fremtid, fremskridt, lyriske fantasier og rationelle spekulationer blev Grundtvigs svar til Kierkegaard«, (s. 68), eller at »pietistisk bibel-orthodoxi, borgerlig moralisme, idealistisk-romantisk menneskesyn, udødeligheds- og væxttro« blev det kirkelige 19. århundredes ideologiske grundtemaer (s. 77); slående kort siges det s. 152, at »det menneskelige og det

folkelige, ikke det kristelige rummede spirer til bruddet mellem de to store vækkelser«. Alligevel undgås det naturligvis ikke, at fremstillingen på denne måde kommer til at virke voldsom pakket, næsten sammenstuvet, men herpå bødes med fortræffelige citater fra artikler og breve; desværre er læseren ofte afskåret fra at få oplysning om, hvor disse citater hører hjemme; værket har desværre slet ingen noter og næsten ingen kildehenvisninger, derimod fortræffelige krydshenvisninger, som bøder lidt på, at der ikke er navne- og sagregister (det kommer vel først ved afslutningen af hele kirkehistorien, og det er længe at vente).

Måske er professor Lindhardt tilbøjelig til at presse sine citater for stærkt. Det er jo dog et spørgsmål, hvor stor vægt man skal lægge på ytringer i privatbreve; er vi ikke allesammen i breve til nærmeste venner mere absolutte i vor udtryksmåde end vi inderst inde og udadtil er, når det kommer til stykket? Professor Lindhardts indstilling overfor de optrædende personer vidner ikke altid om dybtgående forsøg på at forstå dem ud fra deres egne forudsætninger og deres eget væsen; de er næsten alle behandlet med en vis overlegen ironisk tone, og ikke sjælden flås de døde nærmest levende! Denne afslørings- og henrettelsesproces kan være underholdende nok for læseren, men den er ikke altid retfærdig, og i længden kan den virke både trættende og irriterende. Men kostelige partier er der jo, f. eks. skildringen s. 84 af, hvordan Grundtvig ved sit 50-års præstebubilæum blev fejret som biskop af kultusminister Monrad, skønt kongen havde nægtet at udnævne ham. Grundtvig blev aldrig titulær biskop, skønt han selv og alverden troede han blev det! Et andet højdepunkt i ironisk fremstilling er skildringen af Indre Missions kamp mod fakultetet, s. 336 ff. Den gæve professor Peder Mad-

sen ville gerne gøre indrømmelser til den liberale teologi, men hævdede at visse »knudepunkter« i Det gamle Testamente lå faste: Skabelse, Syndefald, Gudsbillede, Forjættelser – og Abraham! Jesu viden om mønten i fisken (Matth. 17) skyldtes en speciel åbenbaring i øjeblikket! Men da Vilhelm Beck tordnede sit »På knæ, professorer! for den hellige Skrift!«, kunne Madsen ikke tale for gråd og kaldte sine elever til vidne på, at han havde været »på knæ for bibelen fra sin ungdom«. Når Lindhardt bruger fejekosten som her, virker det kun velgørende. Men det er ikke mange skikkelser, der klarer frisag for hans domstol. Søren Kierkegaard, Otto Møller, Morten Pontoppidan, Brücker, Høffding – ret mange flere er der ikke!

Denne ironiske afstandsindstilling er både en styrke og en svaghed; men svagheden deri er betænkelig, fordi de arme mennesker, der bedømmes så ironisk, ikke kan forsvare sig, og måske står det billede, breve giver af dem, ikke så plastisk og facetteret, som hele skikkelsen virkede i sin egen og sin tid. Den mulighed må en historiker vist ikke lade helt ude af betragtning.

Men trods nogen svaghed på dette felt er Lindhardts bind i Kirkehistorien en bedrift. Her er for første gang givet et sammenhængende udblik over kirkelige strømninger i anden halvdel af det 19. århundrede, og udblikket, oversigten, er baseret på en både vidtspændende og dybtgående analyse. Den kirkelige udvikling er behandlet over hele feltet, alle retninger er kommet med, ingen har fået for meget og ingen for lidt, og udviklingen er set i sammenhæng med tids- og samfundsforholdene iøvrigt. Den lokale differentiering har dog fået lovlig lidt plads. Fremstillingen støttes iøvrigt af et udsøgt og fortrinligt billedmateriale.

Roar Skovmand.

To højkirke mænd. Brevveksling mellem bisperne H. Stein og J. Swane. Ved P. G. Lindhardt og Jørgen Swane. – Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, Sprog og Literatur. 4. (Universitetsforlaget i Aarhus, 1958). 503 s.

Da Fog 1895 trak sig tilbage fra Sjællands bispestol pålagde han Swane, »det er mit Testamente til Dem og Stein, staa [i Kirkeraadet] fast imod Noviteter, og om det skal være, saa giv Mindretalsvota, de have deres Betydning om ikke andet, saa for Fremtiden« (Swane ¹/₃-96, 390). Dette Fogs pålæg var ganske uforholdent, for Swane og Stein kunde efter hele deres natur ikke andet; vækkelsesernes voksende indflydelse og demokratiets vækst var for dem varsler om at de sidste tider nærmede sig, og det eneste de kunde var at holde igen for at forhale »den store og forfærdelige Krisis«. Begge følte de selv »Vi arbejde forgjæves; thi vi leve i en Periode, hvor Alt fast gjøres Flydende, men Intel Flydende »igjen gjøres fast!« (Stein ¹/₈-96, 419) og at de nærmest vilde komme til at stå som »haabløse Forsteninger fra en svunden Slægt« (Stein ¹/₂-97, 437).

Hermed er anslået grundstemningen i hovedparten af den udgivne brevveksling, ialt 288 breve, i tid gående fra sept. 1873 til juli 1899. En noget anden stemning spores endnu i de første 26 breve, som lejlighedsvis udvexles, mens Stein endnu sad i København som formand og forstander for Diakonissestiftelsen, indtil han 1880 blev præst på Vesterbro, og Swane først var stiftsprovst, fra nov. 1877 biskop i Viborg. I disse breve, væsentligst fra 70'erne, hvor diakonissesagen og de brydninger derom, som nødte Stein til at søge præsteembede, behandles, spores endnu arbejdsmod og tiltro til at det nyttede; men da brevvekslingen efter næsten